

1949-1982 Yılları Arasında Din Psikolojisi Alanında Yazılan Eserlerin Doküman Analizi Nitel Bir Deęerlendirme

Dr. Öğr. Üyesi Beyazıt Yařar SEYHAN

Özet

Din Psikolojisinin ilk dönemi diye varsayılan 1949 ile 1982 yılları arasında yazılan eserlerdeki bazı terimler hakkında içerik analiziyle birlikte belge (doküman) analizi yapılmaya çalışılmıştır. Araştırılan terimler “şuur” ve bundan türeyen Osmanlıca terkipler ve “şuur” teriminin modern kullanımı olan “bilinç” bilinç altı”, “bilinç dışı” terimler ile “ergen, ergenlik” anlamlarına denk gelen Batı kökenli “adolesans, püberte” terimlerdir. Bu terimlerin kitaplardaki kullanımının sıklığı tespit edilerek zaman içinde bir değişikliğe gidip gitmediğine bakılmış ve buradan anlamacı (nitel) yöntemin çizgisinde din psikolojisinin terimleri kullanmadaki bilimsel dil anlaşılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak din psikolojisi bu terimlerin bazılarını zaman içinde değiştirirken bazılarını da halen kullanmaktadır. İlk dönem din psikolojisi kitaplarının yazılma amaçlarının ve kaynakçalarının benzer ve farklı olup olmadığı da incelenerek ilk dönem din psikolojisi alanının kitaplarında kullanılan bu terimlerin, o dönemin dil ve psikoloji bilim diline ve zaman içindeki değişimlerine ayak uydurduğu anlaşılmıştır. Ayrıca ilahiyat kökenli din psikologlarının yazdıkları eserlerin sadece din psikolojisi bilimine hizmet etmediğini ayrıca bireysel, eğitimsel, siyasal ve toplumsal bir hedeflerinin de olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi Kitapları, Şuur, Bilinç, Osmanlıca Terkipler, Batı Kökenli Terimler, Belge ve İçerik Analizi.

Document Analysis of Works Written in the Field of Psychology of Religion Between 1949-1982

Absract

It has been tried to do document analysis together with content analysis about some terms in the works written between 1949 and 1982, which is assumed to be the first period of the psychology of religion. The terms researched are “şuur (consciousness)” and its derivatives in

Ottoman, and “consciousness”, “subconscious”, “unconscious” terms which is the modern usage of the term “şuur” and “adolescent, puberty” terms of Western origin which correspond to the meanings of “ergen ve argenlik”. The frequency of the use of these terms in the books was determined and it was examined whether there was a change in time, and the scientific language in using the terms of the psychology of religion was tried to be understood in line with the qualitative method. As a result, the psychology of religion changes some of these terms over time, while others still use them. By examining whether the purposes and bibliographies of the early psychology books were similar or different, it was understood that these terms used in the books of the early psychology of religion kept pace with the language and psychology science language of that period and their changes over time. In addition, it is understood that the works written by theology-based religious psychologists do not only serve the science of psychology of religion, but also they have an individual, educational, political and social goals.

Keywords: Psychology of Religion Books, Consciousness (Şuur), Ottoman Compositions, Terms of Western Origin, Document and Content Analysis.

Giriş

Din psikolojisi alanı dünya bilim tarihinde psikolojinin kendi metodunu oluşturarak felsefeden ayrıldığı dönemden hemen sonra araştırmacıların dikkatini yönelttiği alanlardan biridir. William James ve öğrencilerinden başlayarak Batı’da birçok bilim insanı din psikolojisi alanında eserler vermeye başlamıştır. Türkiye’de ise yaklaşık yarım asır sonra din psikolojisi diye bir alan olduğu fark edilmiş ve akademik düzeyde ilk kitap Bedi Ziya Egemen tarafından yazılmıştır. Bedi Ziya Egemen’den önceki yıllarda yazılan eserler din psikolojisinin adına ya da din psikolojisini tanıtmak ya da genişletmek adına yazılmış eserler değildir. Belki Bedi Ziya Egemen’den önce yazılan eserler işaretçi eserler denilebilir ama o eserler ya felsefe ya da tasavvuf alanı içinde yazılmıştır. Ankara İlahiyatın kurulduğu 1949’tan itibaren Bedi Ziya Egemen ile başlayan din psikolojisi çalışmaları Türkiye’de bilimsel bir kürsü adı altında yaygınlaşmaya başlamıştır.

Bu makalede, Bedi Ziya Egemen’den itibaren başlayan din psikolojisi alanındaki eserleri 1982 Anayasasına kadar ki dönem içinde incelemeyi amaçlamaktayız. Neden 1982 Anayasasına kadar diye bir soru sorulabilir. Bu sorunun cevabını İlahiyat fakültelerinin tarihi seyri içinde

aramaktayız. Türkiye’de ilk defa 1949 tarihinde kurulan Ankara İlahiyat Fakültesi 1982 yılına kadar tek olma özelliğini devam ettirirken 1982’den sonra YÖK’ün kurulması ile ilahiyat fakültelerinin sayısı artmıştır. Ankara İlahiyatı müteakiben kurulan Yüksek İslam Enstitüleri 1982’den sonra ilahiyat fakültelerine dönüşmüş ve hepsi YÖK’e bağlanmıştır (Öcal, 1998: 253 vd.). Böylece Ankara İlahiyat bünyesindeki bazı bilim dalları da ilahiyata dönüşen diğer Yüksek İslam Enstitülerince benimsenmiş oldu. Bu bilim dallarından biri de din psikolojisi kürsüsüdür. Ankara ilahiyatın kurulduğu tarihten (1949) başlayıp 1982 tarihine kadar din psikolojisi adına yapılmış eserleri incelemek ve bir değerlendirmeye tabi tutmak günümüz din psikolojisi alanına bir katkı sunacağına inanmaktayız. Türkiye’deki din psikolojisi gelişim tarihi açısından 1949 ile 1982’nin bir bilimsel devri temsil ettiğini düşünmekteyiz. Bu kanaatimizi güçlendirmek adına 1949 ile 1982 yılları arasındaki dönemde din psikolojisi alanında yapılmış eserleri nitel araştırmanın teknikleri ile incelemeye tabi tutmak istiyoruz.

a. Nitel Araştırma Nicel’e karşı

Eserlerin incelemesine geçmeden önce nitel araştırmanın ne olduğu hakkında kısa bir bilgi verelim. Sosyal bilimlerdeki araştırmalar günümüzde nicel ve nitel olarak iki biçime ayrılmaktadır. Son zamanlarda nitel tekniklerin daha da yaygınlaşması ile nicel-nitel ayrımı daha da belirginleşmektedir. Teknik boyutta gözlemlenen bu ayrışma aslında sosyal bilimlerdeki farklı metodolojik uzantıların bir yansımasıdır (Kuş, 2009: 1). Bilim dünyasındaki söz konusu iki farklı metodolojinin biri pozitivist epistemoloji iken diğeri ise anlamacı/konvensiyonalist epistemolojidir. Pozitivist epistemolojiden nicel yöntem ortaya çıkmışken nitel yöntem ise anlamacı/konvensiyonalist epistemolojiye dayanmaktadır. Tarihsel öncelik açısından pozitivist epistemoloji daha önce çıkmış ve bilim dünyasının hâkim bir paradigması olarak uzun süre kendini hissettirmiştir. Anlamacı/konvensiyonalist metodoloji ise pozitivistime alternatif olarak ortaya çıksa da uzun bir dönem hâkim bir paradigma haline gelememiştir (Kuş, 2007). Ancak felsefi kökenleri Alman felsefeci Dilthey’e (1833-1911) kadar gitmektedir (Arslan, 2007). Felsefi kökenleri bu kadar derin olmasına rağmen anlamacı epistemoloji, pozitivist epistemoloji kadar yaygın bir paradigma haline gelmemesinin nedeni nedir? Bunun nedeni hakkında uzun yorumlar yapılabilir. Bu yorumların başında kısaca şunu diyebiliriz: Pozitivist metodolojinin aksine, ortaya çıktığı ilk dönemde, anlamacı metodolojinin araştırma stratejileri yapılaşmamıştır ve öznelliğe daha açıktır. Bu noktada, araştırma stratejilerinin yapılaşmamış ve öznelliğe açık olması nitel araştırmaları pozitivist metodolojiye dayanan nicel araştırmaların gölgesinde bıraktığını söyleyebiliriz. Nitel araştırmaların eleştirildiği konular genellikle şöyle olmuştur: “Toplumsal aktörlerin anlamlı eylemlerine

odaklanarak onların bilgileri dışındaki yapısal süreçleri göz ardı etmesi, fazla öznel olması, bulguların genellenememesi, veri toplama ve veri analizi süreçlerinin çok fazla zaman ve emek gerektirmesi...” (Gönç Şavran, 2012: 75). Nitel araştırmanın eleştirilen yönlerine rağmen güçlü yanları da vardır. Bu güçlü yanları ise şunlardır: “İnsan davranışlarını ve deneyimlerini meydana geldikleri bağlam içinde ve bütün karmaşıklığıyla metne dökülebilmesi, bireylerin ve grupların toplumsal olgular üzerindeki etkilerini görmeyi mümkün kılması...” (Gönç Şavran, 2012: 75).

Nitel araştırma pozitivist sosyal bilime dayanır. Nitel araştırma ise yorumlayıcı sosyal bilimdir. Pozitivist sosyal bilimin aksine yorumlayıcı sosyal bilim, “hermeneutik” olarak adlandırılan bir teori ve yöntemle bağlantılı olarak gelişmiştir (Suğur, 2009). En kaba tanımı ile “hermeneutik”, insan eylemlerini, insan eli ile yapılmış şeyleri ve yazılmış metinleri yorumlamaya yönelik bir teori ve yöntemdir. Sözcük olarak anlaşılması güç olanı sade ve açık hale getirmek anlamına gelen “hermeneutik”, sözlü, yazılı veya görsel bir metnin içinde gömülü olan doğru ve gerçek anlamını ortaya çıkarılması amacıyla metnin ayrıntılı incelenmesinin önemi üzerinde durur (Neuman, 2003: 76; akt. Suğur, 2009). Pozitivist sosyal bilime dayanan nicel araştırma tümdengelim akıl yürütme biçimine sahipken yorumlayıcı sosyal bilime dayanan nitel araştırma tümevarım biçimlidir yani parçalar incelenerek bütün hakkında bilgi sahibi olmayı hedefler. Bunun için nitel yöntemin neden anlamacı ya da yorumlayıcı olduğu daha net anlaşılmaktadır.

Araştırma konusunu oluşturan olguya dair veri toplamak için kullanılan araçlar anlamına gelen araştırma teknikleri nicel ve nitel araştırma yöntemlerinde farklılık arz etmektedir (Gönç Şavran, 2012: 75). Nicel araştırma teknikleri içinde deney ve yarı deney gibi teknikler varken nitel araştırma tekniklerinde bu teknikler bulunmaz. Ancak nitel araştırma yöntemi içinde bu yönteme has olarak kullanılan araştırma teknikleri de bulunmaktadır. Bu araştırma teknikleri çok çeşitli de olsa belli başlı araştırma teknikleri şunlardır: “Derinlemesine Görüşme, Odak Grup Görüşme, Yapılandırılmamış (denetimsiz) Gözlem, Katılımsız Gözlem, Katılımcı Gözlem, Yarı-Yapılandırılmış Gözlem, Örnek Olay İncelemesi (Vaka Çalışması), Yaşam Öyküsü Görüşmesi, Sözlü Tarih Görüşmesi, Doküman İncelemesi, İçerik Analizi, Eleştirel Söylem Analizi, Gömülü Teori”. Burada şunu hemen belirtelim, “Gözlem” ve “Görüşme” teknikleri nicel araştırma teknikleri arasında da yer almaktadır ancak bu teknikler nicel araştırmada “yapılandırılmış gözlem ve yapılandırılmış görüşme” diye ele alınmaktadır. “Eleştirel söylem analizi”, “örnek olay incelemesi”, “içerik analizi”, “belge (doküman) incelemesi” gibi teknikler ise nitel araştırma tekniklerine ait araştırma teknikleridir. Nicel araştırma tekniklerinde böyle teknikler bulunmaz.

Bu nitel araştırma tekniklerinden makalemizin konusuna paralel olarak, belge (doküman) incelemesi ve belge incelemesine dayalı içerik analizinden kısaca bahsedelim.

Nitel araştırma tekniklerinden olan “belge (doküman) analizi” araştırma konusu hakkında bilgi veren yazılı materyallerin çözümlenmesidir. Gözlem veya görüşmelerin mümkün olmadığı araştırmalarda tek başına veri toplamak için veya diğer veri toplama teknikleriyle birlikte kullanıldığında araştırmaya çeşitlilik kazandırması ve araştırmanın geçerliliğini artırması amacıyla kullanılır (Yıldırım ve Şimşek, 2005:188-189). Araştırmamızda belge analizini içerik analiziyle beraber kullanmaktayız. Belge analizi nerelerde yapılır denilirse cevap olarak, belge niteliğine sahip tüm yazılı materyallerdir denilebilir. Mesela, kitaplar, belgeler, makaleler, gazete ve dergiler, raporlar, kayıtlar, tutanaklar, yazışmalar, mektuplar, yaşam öyküleri, günlükler, hatıralar vb. gibi tüm yazılı belgelerde kullanılabilir. Belge (doküman) incelemesinin avantajlı yönleri, konuyla ilgili kişilere ulaşılmadığında veri toplamayı mümkün kılıp araştırmanın geçerliliğini artırabilir, düşük maliyetli olup incelenen belgelerde bazen kişilere ait içten gelen samimi duygu ve düşüncelere ulaşılabilir. Bununla birlikte belge (doküman) analizinde yanlış davranma, gerçekleri abartma, her belgeye ulaşamama durumu olacağı için gerçeğe yakın bilgiler elde edilemeyebilir (Bailey: 1982; akt. Yıldırım ve Şimşek, 2005:192-193) .

Belge (doküman) analizi nasıl yapılır? Belge analizi yapılacakken iki teknik kullanılabilir. Bu iki teknikten biri içerik analizi iken diğeri eleştirel söylem analizidir. İçerik analizi, incelenen belgelerdeki ifadelerin belirli özelliklerini sistematik ve nicel bir yolla tanımlama, nitelendirme ve böylece metne ilişkin bazı çıkarımlarda bulunma çabası olarak tanımlanmaktadır. Yazılı belgelerde içerik analizinde metinlerde belirli sözcüklerin kaç kez tekrarlandığının sayılması, gazetelerde sütunlarda manşetlerde haberlere ayrılan alanın kaç santimetrekare olduğunun hesaplanması, radyo ve televizyonlarda araştırılan konuya kaç dakika/saat ayrıldığının ölçülmesi gibi nicel verileri de tespit edebilir (Gönç Şavran, 2012: 75 vd.).

İçerik analizinde sadece nicel tespitler yapılmaz. Nitel olarak da içerik analizleri yapılabilir. Mesela, tematik içerik analizi, içerik analizinin nitel verilerle yapılmasına yardımcı olur. Tematik içerik analizinde metindeki baskın temaları yakalayacak bir kodlama şeması hazırlanır ve metin bu şemaya göre incelenir. Bu nedenle iyi bir tematik analiz için hem metni iyi tanımak hem de kodlama şemalarını düzgün oluşturmak gerekir. Tematik içerik analizinde eksik kalan bazı yönlerin tespiti için “referans içerik analizleri” de eklenebilir. Mesela, bir metindeki ifadelerin ya da bir konuşmacının seçtiği kelimeler, kullandığı üslup, metindeki veya konuşmadaki vurgular “referans içerik analizi” ile tespit edilebilir (Franzosi, 2004: 186 vd.).

Belge (doküman) analizinde kullanılan diğer bir teknik “eleştirel söylem analizidir”. Nitel içerik analizi diye de adlandırılan (Pickering, 2004: 889) “eleştirel söylem analizi” metinde açıkça belirtilen anlamın içinde gizli olan veya ilk anda ima edilen anlamların ötesindeki anlamların ortaya çıkarılmasıdır. Bu tekniğe eleştirel sözcüğü eklenmeden “söylem analizi” demek de mümkündür. Ancak eleştirel söylem analizi denmesinin nedeni metindeki ya da konuşmadaki dil ile gerçek dünyanın diğer yönlerine diyalektik olarak bağlı olan toplumsal olay ve pratiklerin eleştirilmesidir. Acaba bir araştırmada sadece “söylem analizi” yapılırsa eleştirel bir söylem analiz yapılmıyorsa bu araştırma geçerli olmaz mı diye sorulduğunda elbette geçerli olacağını söyleyebiliriz. Ancak nicel araştırmalardaki gibi sayısal verilere dayanmadığından nitel araştırmalarda geçerliliği daha da güçlendirmek esastır. “Söylem analizinde” bu eleştirinin yapılması araştırmanın geçerliliğini daha inandırıcı ve gerçekçi hale getirebilir. Bu araştırmamızda da içerik ve söylem analizine -bazen eleştirel bir üsluba- dayanarak bir nitel çalışma yapmayı planlamaktayız.

b. 1949-1982 yılları arasında Din Psikolojisi Bilimi ve Yapılan Araştırmalar

Batı dünyasındaki din psikolojisinin başlangıç yıllarından yaklaşık elli sene kadar sonra Türkiye’de din psikolojisi ilk defa tanınmaya ve anlaşılmaya başlamıştır. Koç’a (2015) göre de Türkiye’deki din psikolojisinin ilk Akademik çalışmaları Batı’daki din psikolojisi çalışmalarından yaklaşık 50 sene sonra yani 1950’li yılların başlarında yapılmaya başlanmıştır. Batı’da 1930’lu yıllarda inişe geçen din psikolojindeki akademik çalışmaların 1950’li yıllarda tekrar yükselişe geçtiği bir dönemde Türkiye’de de yeni yeni başlaması (Ok, 2006), din psikolojisi alanı için evrensel bilim olma yolunda önemli bir safha olduğunu bize anlatmaktadır. Zira sadece Batı kaynaklı bir bilim dalı olmak yerine farklı bir dini kültür ve coğrafyada din psikolojisinin tanınmaya başlaması evrensellik adına önemli bir gelişmedir. *Farklı bir dini kültür ve coğrafyada tanıtılması ve geliştirilmesi istenen Batı menşeli bir bilim dalı nasıl geliştirilecekti ve nasıl bir yöntem kullanacaktı?* İşte bu soru Türkiye’deki bilim insanlarını 1949’dan itibaren yaklaşık otuz yıllık bir zaman dilimi içinde meşgul etmiştir. Din psikolojisinin ilk tanıtıcı eserinin yazıldığı tarihten (1952), 1982 anayasanın kabulü ile Yüksek İslam enstitülerinin ilahiyata dönüştürülerek kurulan tüm ilahiyat fakültelerinin bünyesinde din psikolojisi kürsülerinin çoğaldığı dönem içinde Türkiye’deki din psikologları bu sorulara cevap aramıştır. Elbette bu tarihler arasında din psikologları kendi alanlarında başka problemleri de araştırmışlardır. Ancak vurgulamak istediğimiz şey şudur: *“Batı’dan yaklaşık 50 yıl sonra, Türkiye’de ilk defa tanıtılan ve araştırılan bir bilim dalı olan din psikolojisi Türk bilim*

dünyasına tanıtılırken Batı'dan bağımsız olarak yeni bir metot ve terminoloji ile mi tanıtılacaktı yoksa Batı'nın referansı ve metodolojisi doğrultusunda mı tanıtılacaktı?"

Yukarıdaki bu sorular din psikolojisi alanındaki ilk eseri yazan Bedi Ziya Egemen tarafından ele alınmıştır. Böylece din psikolojisi alanındaki ilk kitap olan "Din Psikolojisi: Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme" (1952) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapmış olan B. Z. Egemen tarafından yazılmıştır. Bu eser din psikolojisi alanında yayınlanan ilk Türkçe eser olma özelliğini taşımaktadır. Egemen'in din psikolojisi alanındaki ilk eseri metodoloji ve tanıtım üzerine yazmış olması yukarıdaki sorduğumuz soruların o dönemin bilim insanlarının zihnini meşgul ettiğini bize gösterir. Belki Egemen gibi o dönemin bilim insanları din psikolojisinin en temel konusu olan dindarlıktan başlayabilirlerdi. Fakat 1949 ve 1982 arasındaki dönemde din psikolojisinin tanıtılması gerekmektedir. Koç (2015) da aynı durumu belirterek Türkiye'deki din psikolojisi çalışmalarının ilk döneminin tanıtım dönemi olduğunu ifade eder.

Bedi Ziya Egemen tarafından yazılan "Din Psikolojisi: Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme" (1952) adlı kitap daha sonraki süreçte uzun bir süre Ankara ilahiyat fakültesinde din psikolojisi ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu kitap, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, din psikolojisi biliminin genel bir tanıtımına, ikinci bölümde ise psikanaliz ekolün temel görüşleri ele alınarak S. Freud ve C. G. Jung arasındaki görüş farklarına değinilmiştir. Ayrıca bu bölümde Egemen (1952) Freud'un dine ilişkin yaklaşımlarının eleştirisini yapmıştır. Koç (2015) Egemen'in bu eserinde bağımsız bir İslâmî din psikolojisi kurulması gereğine de dikkati çektiğini iddia etmişse de bizim araştırmalarımızda bu eserde "İslami bir psikoloji" terimiyle karşılaşmadığımız gibi Batı metodundan "bağımsız" yeni bir İslami din psikolojisinin kurulması gerektiğini ifade eden bir pasaj da yoktur. Egemen'in (1952) kitabının son paragrafının Koç'un (2015) bu yorumda bulunmasını nedeni olabileceğini düşünmekteyiz. Egemen (1952: 51-52) bu eserin son paragrafında, "*Din psikolojisi hakkındaki bu küçük eserin mühim bir maksadı da son asırlarda İslam dünyasında ihmale uğrayan psikolojik araştırmaları teşvik etmektir. Çağdaş psikoloji ilmî anlayışına uygun olarak yapılacak bu araştırmaların elde edecekleri neticeler, bir yandan dinlerin en müteakabili olan İslamiyet'i daha iyi kavramamızı temin edecek, öbür yandan da bazı mutaassıp Hristiyanların dinimize tevcih ettikleri tenkitlerin cevaplandırılmasında zaruri olan malzemeyi hazırlayacaktır*" ifadesini kullanmıştır. Bu ifadelerden yola çıkarak "*Egemen tarafından bağımsız İslami bir psikoloji kurulması gereğine işaret edildi*" yorumu zorlama bir yorum gibi gözükmemektedir. İslam dünyasında psikolojik çalışmaları teşvik etmek demek İslami psikolojinin kurulmasını

istemek anlamına gelemez. Bu uygun bir yorum değildir. *İşte nitel çalışmalardaki belge analizinde kullanılan sözcük tahlili ve bir sözcüğün ne kadar veya kaç kez kullanımının tespiti bunun için önemlidir. Çünkü kitapta ve de bu son paragrafta Egemen “bağımsız”, “bağımsız İslami psikoloji” veya “İslami psikoloji” gibi kelimeleri kullanmamıştır. “Bağımsız İslami psikoloji” yerine “çağdaş psikoloji ilmi anlayışına uygun” diyerek “bağımsız” kelimesini kullanmadığını ve kastetmediğini gösterir. Bu paragraftaki anlam Hristiyan kültürü yerine, Batı’daki çağdaş din psikoloji yöntemi ile İslam kültürü içinde yetişen insanların dini hayatlarını incelemenin teşvik edilmesi demektir. Nitekim Egemen (2015: 51), din psikolojisi içindeki çalışmaların büyük bir kısmının Yahudilik ve bilhassa Hristiyanlık üzerinde yapıldığından bahisle, bu çalışmaların neticelerini “bir iki büyük cilt içinde bile toplamak imkansızdır” diyerek Batı’da Müslümanlar üzerine yapılan çalışmaların azlığından şikâyet etmektedir. Bağımsız İslami psikoloji kurmak demek yeni bir metodoloji ile dini psikoloji yapmak demektir. Egemen’in (1952) bunu kastetmediği çok açıktır. Tam tersine, din psikolojinin çağdaş metodolojisi ile Türkiye’deki veya İslam coğrafyasındaki dini duygu, düşünce ve davranışın incelenmesini kastetmektedir (Egemen 1952).*

Türkiye’de akademik anlamda ilk olarak Bedi Ziya Egemen ile başlayan din psikolojisi alanındaki kitap ve makale çalışmaları 1982 yılına doğru yavaş yavaş artmıştır. Makale sayıları elbette basılan kitaplardan fazladır¹. Ancak araştırmamızın konusuna bağlı olarak aşağıda 1949 ile 1982 tarihleri arasında basılmış kitap çalışmalarını kronolojik sırası ile verelim:

- 1952, Din Psikolojisi: Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme, Yaz.: Bedi Ziya Egemen, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- 1967, İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi, (Doktora Tezi), Yaz.: Neda Armaner, MEB. İstanbul, Bilim Eserleri Serisi.
- 1968, Din Psikolojisi, Yaz.: Osman Pazarlı, İstanbul, Remzi Kitapevi, (1972 Basımı da bulunmaktadır).
- 1970, Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, Yaz.: Belma Özbaydar, İstanbul, Baha Matbaası.

---

¹ Araştırmanın konusu din psikolojisinde yayınlanan kitaplar olduğu için yayınlanmış makalelerin kronolojik sırasını vermeye gerek duymuyoruz. Ancak makaleler hakkında geniş bilgi için bkz. Sezen ve Yener, 2009. “Türkiye’de Din Psikolojisi Alanında Ulusal Dergilerde Yayınlanmış Makaleler Bibliyografyası (1956-2008)”.

- 1973, Psikopatolojide Dinî Belirtiler, Yaz.: Neda Armaner, Ankara, Demirbaş Yayınları (Ayyıldız Matbaası).

- 1980, Din Psikolojisine Giriş-I, Yaz.: Neda Armaner, Ankara, Ayyıldız Matbaası.

Görüleceği üzere 1949-1982 yılları arasında Türkiye'deki makale sayısı kitap/eser sayısından fazla olsa da din psikolojisindeki tüm çalışmalar Batı'ya nazaran o tarihlerde yeteri kadar değildir. Ancak giderek artmıştır. Araştırmamızın kapsamı çerçevesince din psikolojisindeki ilk dönem kitap/eser çalışmalarını kısaca anlatmaya devam edelim.

Bedi Ziya Egemen'den sonra, 1960'lı yıllarda Ankara İlahiyatın doktora öğrencisi olan Neda Armaner, 1963 yılında "İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi" adlı doktora tezi ile din psikolojisi alanında ilk kez "bilim doktoru" unvanı almıştır. Armaner, bu eserini 1967 yılında bastırıştır. İstanbul Yüksek İslam Enstitüsünde Din Psikolojisi ve Ahlak hocalığı yapan Osman Pazarlı din psikolojisi adlı eserini 1968 yılında yazmış ve ikinci baskısını da 1972 tarihinde yapmıştır. Bu kitap Egemen (1952)'den sonra yazılmış ikinci ders kitabıdır ve Yüksek İslam Enstitülerinde uzun bir süre okutulmuştur. 1970 yılına gelindiğinde ilk kez yazarının alanı din psikolojisi ve ilahiyat olmayan ama konusu din psikolojisinin ana konusu olan bir kitap yazılmıştır ki yazarı İstanbul Üniversitesi'nin Tecrübi Psikoloji Enstitüsünde görevli olan Belma Özbaydar'dır. Bu kitabın en dikkat çekici özelliği İlahiyat ya da Yüksek İslam Enstitü geleneğinden gelmeyen bir akademisyenin yazdığı bir kitap olmasıdır. Bu eserlerden sonra din psikolojisi alanında yazılmış son iki eser de Armaner tarafından yazılmış olup bunlardan ilki, 1973'teki "Psiko-patolojide Dinî Belirtirler" kitabı iken diğeri 1980 basımlı din psikolojisi alanında ders kitabı olarak yazılan "Din Psikolojisine Giriş-I" kitabıdır. Böylece 1949'dan 1982 yılına kadar din psikolojisi alanında yazılmış toplam altı kitaba² rastlanılmaktadır. Araştırmamızda incelemeyi planladığımız bu altı kitaptan beşi hakkında künye, şekil, içerik, bölüm, konu, amaç, kaynakça vb. gibi dış özellikler açısından bilgi vermek istiyoruz.

Bedi Ziya Egemen'in (1952) Kitabının Özellikleri: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınlarından çıkan 57 sayfalık kitabın adı ana başlıkta "Din Psikolojisi" yazmakla birlikte alt başlıkta da "Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme" de bu ana başlığa eklenmiştir. Bunun için kitabın tam olarak adına "Din Psikolojisi, Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme" diyebiliriz. Basımevi yani matbaası Türk Tarih Kurumu Basımevi olup basım tarihi 1952'dir. İç sayfalara doğru gidildikçe kitabın bir sayfalık olan önsöz kısmı görülmektedir. Bu önsöz

---

² Burada bahsettiğimiz kitaplardan başka 1949-1982 tarihleri arasında yazılmış ama gözümüze çarpmayan varsa tarafımızı bildirmeniz bizi memnun eder.

kısımında kitabın neden yazıldığı yani yazılma amacının ne olduğu anlatılmaktadır. Egemen önsözde kitabın yazılma amacını şu ifadelerle anlatmaktadır: "... bu ilim kolunu ana hatlarıyla tanıtmak, çalışmalar hakkında toplu bir fikir vermek ve gelecekteki yerli araştırmalara ilmî bir zemin hazırlamaktır". Kitabın önsözünden sonra içindekiler kısmı yazılmamış ve doğrudan konulara geçilmiştir. Kitabın ilk konusu büyük harflerle "DİN PSİKOLOJİSİ" başlığı olup herhangi bir açıklama yapmadan alt başlık atılarak "Tarihi Giriş" yazılmıştır. Bu bölümde din psikolojisinin tarihinden kısaca bahsedilmiştir. İlerleyen sayfalarda din psikolojisinin Amerika'daki ve Almanya'daki tarihi gelişim seyri ele alınmıştır. Kitabın 16. sayfasında ikinci bölüm gibi "Din Psikolojisinin Mevzu, Saha, Kaynak ve Metodu" adlı başlık atılmış ve din psikolojisinin konu, alan, kaynakları ve metodolojisi tanıtılmıştır. "İkinci bölüm gibi" ifadesini kullanmamızın nedeni bu konuların oluşturduğu başlığın tarihsel bilgi aktarımının olduğu sayfanın devamında verilmiş olmasıdır. Halbuki bu konuların başlığı yeni bir sayfada verilerek ikinci bir bölüm olarak yazılabilirdi. Buna rağmen kitabın yazıldığı devri göz önünde aldığımızda buranın ikinci bir bölüm olduğunu anlamaktayız. Bu ikinci bölümün başlığı altında sayfa 24'e gelince bir alt başlık içinde "Metot Meselesi" konusuna değinilmiştir. Sayfa 34'e geldiğimizde bir alt başlık ile daha karşılaşmaktayız ki bu "Psikanaliz" adlı konudur. Egemen burada Freud'un din başta olmak üzere çeşitli görüşlerinden bahseder ve konuyu olduğu gibi aktarmaya özen gösterir (Egemen, 1952: 34-40). Egemen (1952:40) Freud'un görüşlerini aktardıktan ve anlattıktan sonra sayfa 40'ta "Tenkit" alt başlığı altında eleştiriye tabi tutar. Nihayetinde sayfa 50'ye geldiğimizde kitabın "Netice" kısmının yazıldığını görmekteyiz. "Netice" kısmında kitabın yazılma gayesinin ne olduğu anlatılarak Batıdaki psikologların İslam'a ön yargılı oldukları vurgulanarak din psikolojisinin modern metotları ile İslam kültür ve medeniyeti dikkate alınarak din psikolojisinin Müslüman bir coğrafyada da geliştirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Kitabın 53. ve 57. sayfaları arasında da "Bibliyografya" başlığı atılarak kitabın kaynakçası verilmiştir. Kaynakça bölümüne baktığımızda 6'sı yerel kaynak olmak üzere toplam 96 kaynak eser adı yazılmıştır.

Osman Pazarlı'nın "Din Psikolojisi" adlı kitabının Özellikleri: Remzi Kitapevi yayınlarından çıkan 272 sayfalık "Din Psikolojisi" adlı kitap ilk baskısını 1968 yılında yapmıştır. Araştırmamızda inceleyeceğimiz ikinci baskısı ise 1972'de basılmıştır. Kitabın kapak ve künye kısmını geçtikten sonra "Önsöz" kısmına gelmekteyiz. Önsöz hem 1968 basımı için hem de 1972 basımı için yazılmıştır. Önsözde kitabın yazılma amacı ile ilgili bilgiler ve niyetler de yazılmaktadır. Pazarlı (1972:5) din psikolojisinin yeni bir ilim olduğunu ve bu ilim etrafında geniş araştırmalar ve tartışmalar yapıldığını, kendi kitabının amacının ise bu araştırma ve

tartışmaları özetleyerek Türk İslam aydınlarına tanıtmak olduğunu dile getirir. Ayrıca kitabının Yüksek İslam Enstitülerinin programlarına uygun olarak hazırlandığını belirten Pazarlı (1972:6) ikinci baskısında kitaptaki bazı bölümlerin genişletilerek konuların daha açık ve öğretici olduğunu belirtir. Pazarlı kendi yazdığı diğer kitapları ile tamamlayıcı olan bu eser her derecedeki okulların din dersleri için de yardımcı kaynak kitap hizmeti göreceğini dile getirmiştir. Bu ifadelerinden anlamaktayız ki Pazarlı'nın "Din Psikolojisi" kitabı bir ders kitabı mahiyetinde hazırlanmıştır. Kitabın 7. ve 8. Sayfasında "İçindekiler" bölümü yer almaktadır. İçindekiler kısmında kitabın 10 bölümden oluştuğu görülmektedir. Birinci bölüm, "Bilgi ve İnanç"; ikinci bölüm "Dini Olayın Açıklanması"; üçüncü bölüm, "Din Psikolojisi ve Metodları; dördüncü bölüm, "Din Duygusu ve Din Şuuru"; beşinci bölüm, "La şuur ve Din Psikolojisi ile İlgili İlimler, Semavi Dinler"; altıncı bölüm, "Hidayet, Züht ve İstiğrak"; yedinci bölüm, "İbadet ve Dua, İslam'da Rasyonalizm"; sekizinci bölüm, "İslam'da Temel İlkeler"; dokuzuncu bölüm, "Metapsişik, Mucize"; onuncu bölüm, "Din Psikolojisi Alanında Çalışmalar" şeklinde sıralanmıştır³. Din psikolojisi alanı ile uyuşmayan bilgi ve inanç bölümü, semavi dinler, İslam'da temel ilkeler, din felsefesi, mucize gibi konular bu kitabın eleştiriye açık konularıdır. Bunun dışında dinin tanımı, din psikolojisinin metodolojisi ve tarihsel gelişimi gibi konular geniş bir şekilde anlatılmıştır. Kitabın 268 ile 270 sayfaları arasında "Dizin" bölümü yapılmıştır. Kitabın en sonunda da yani 271.sayfada bir sayfalık "Bibliyografya" kısmı oluşturulmuştur. Kaynakça 60 kaynak eserden oluşmuş ve bunun 23 tanesi Batı kaynaklı eserler olup diğerleri yerli ve İslami kaynaklardır.

Belma Özbaydar'ın "Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma" Kitabının Özellikleri: İstanbul Baha Matbaası tarafından 1970 yılında basılan bu eser, 68 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın üçüncü sayfasındaki bir sayfalık "İçindekiler" bölümü oluşturulmuştur. İçindekiler kısmında ilk olarak "Giriş" kısmı karşımıza çıkmaktadır. Giriş başlık olarak yazılmış olup herhangi bir açıklama yapılmadan "Dinin Fonksiyonu" adlı alt başlığa geçilmiştir. Daha sonra altıncı sayfada "Dinin Mahiyeti", onuncu sayfada "Dinin Tarihi", on ikinci sayfada "Dini İnançların Otogenetik Gelişmesi" anlatılarak bu bölüm bitirilmiştir. Araştırma nicel araştırma yöntemi üzerine bina edildiği için kitabın "Problem" ve "Metot" bölümlerinde nicel araştırma tekniklerinden anket tekniği kullanılarak yapıldığını anlamaktayız. Araştırmada kullanılan anket maddeleri de kitabın 65 ve 66. Sayfalarında verilmiştir. Araştırmanın "Sonuçlar" kısmı uzun bir bölümü teşkil etmektedir. Sayfa 21'den

---

³ Kitabın bölüm başlıklarına ve konularına bakıldığında bazı konuların din psikolojisinin ana konuları ile örtüşmediği eleştirisinde bulunabilirsiniz. Ancak makalemizin amacı kitap eleştirisi yapmak olmadığı için bu konuyu bir yana bırakıyoruz.

başlayıp 55. Sayfaya kadar devam etmektedir. Bu “Sonuçlar” kısmı “din inancı”, “din inancında kararsızlık”, “tanrı inancı”, “tanrı inancında kararsızlık” gibi alt başlık içinde anlatılmaktadır. Daha sonra 57-61. sayfalar arasına “Tartışma ve Genel Sonuç” diye bir bölüm daha eklenmiştir. Son olarak 62. ve 63. sayfalarda ise “Özet” kısmı yapılmıştır. Kitabın “Bibliyografya” kısmı ise 67. ve 68. Sayfalarında yer almaktadır. “Bibliyografya” kısmında 33 yabancı kaynağın adı varken yerli hiçbir kaynak esere atıfta bulunulmamıştır. Kitabın ne giriş kısmında ne sonuç kısmında ne de farklı bir yerinde bu eserin neden yazıldığına yani araştırmamanın amacına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Neda Armaner’in “Psikopatolojide Dinî Belirtiler” Kitabının Özellikleri: Demirbaş Yayınları tarafından 1973 tarihinde basılan bu kitap 220 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın kapak ve künye kısmını geçtikten sonra “İçindekiler” bölümüne gelinmektedir. İçindekilere bakıldığında kitap giriş, beş bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölüm, “Psikopatolojide Metotlar”; ikinci bölüm, “Ruh-Beden Bütünlüğü” ile “Normal ve Anormalin Sınırı”; üçüncü bölüm, “Anormal Ruh Olgularını Psikolojik ve Psikososyal Yönden Tanıma ve Analiz”; dördüncü bölüm, “Patolojik Dini Düşünce ve Davranış Sebepleri: Delir’lerin Patojenileri”; beşinci bölüm, “Dini Hezeyanların Psikopatolojisi” şeklinde başlıklandırılmıştır. Giriş kısmına geçmeden önce kitabın Bedi Ziya Egemen’e atfedildiğini görmekteyiz. Egemen’in (1952:21) Din Psikolojisi kitabından alıntı yapılarak kitabın yazılma amacının ne olduğunu anlamaktayız. Ayrıca “Giriş” kısmının ilk paragrafında “Normal psişik olguları yeter derecede değerlendirebilmek için anormal ruhi tezahürün iyi anlaşılıp bilinmesinde kaçınılmaz bir gereklilik ve fayda vardır” denilerek Egemen’in (1952: 21) düşüncesi ile paralel bir düşünce amaçlanmıştır. Dikkatimizi çeken bir husus da şudur: Kitabın 163. ve 197. Sayfalarında akıl ve sinir sağlığı yerinde olmayan bazı hastaların el yazısı ile yazdıkları bazı metinler de kitaba eklenmiştir. Kitabın sonuç kısmı 198 ile 209. Sayfaları arasındadır. “Sonuç” kısmının son sayfasında (bkz. s.209) da bu eserin anormal dindarlığı sistemleştirmekten ziyade normal dindarın duyuş, düşünüş ve hareketlerini daha iyi tanıyabilmek için yazıldığını anlamaktayız. Kitabın 211-215. Sayfaları arasında “Bibliyografya” kısmı yer almaktadır. Toplamda 90 kadar kaynak gösterilen eserin 47’si yerel kaynaklardan oluşurken yabancı kaynakların sayısı 43’tür.

Neda Armaner’in “Din Psikolojisine Giriş-I” Kitabının Özellikleri: Ankara Ayyıldız Matbaası tarafından 1980 yılında bastırılan bu kitap 179 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın ikinci cildinin de bastırılması planlanırken yazar tarafından bu kitabın ikinci cildi bastırılmamıştır. Kitabın künye bilgileri kısmından sonra “İçindekiler” kısmına ulaşılmaktadır. “Önsöz” kısmı ise “İçindekiler” kısmından sonra gelmektedir. “İçindekiler” kısmından kitabın üç ana bölüme

ayrıldığı görülmektedir. “Bölüm-I” kısmında “Din Psikolojisinin Tanımı ve alt başlıkları”, “Din Psikolojisinin Günümüze Kadar Tarihsel Gelişimi”, “Din Psikolojisinin Kaynakları”, “Din Psikolojisinin Metotları” şeklinde ana başlıklar bulunmaktadır. “Bölüm-II” kısmında ise “İnsan ve Din (Dinsel Kişiliğin Gelişimi)”, “Çevre ve Kültürün Rolü”, “Çocuklukta Din”, “Ergenlikte Din”, “Yetişkinlikte Din” gibi ana başlıklar vardır. Üçüncü Bölüm ise “Din Eğitiminin Psiko-Sosyolojik Temelleri” ana başlığı altında diğer alt başlıklar ile din eğitimi ve din psikoloji arasında inter-disipliner konular anlatılmıştır. Her bir bölüm sonunda ayrı ayrı “bibliyografya” yapılmış ve kitabın son kısmında “isim” ve “konu” indeksleri verilmiştir. Bu kitabın yazılma amacı “Önsöz” kısmında yazmaktadır. Armaner (1980) kitabının yazılma amacını şöyle açıklamaktadır: “Son yıllarda din psikolojisi alanıyla ilgili olarak üniversite düzeyinde yapılan bazı inceleme ve araştırmalar bulunmakla beraber, konuları derli toplu içeren bir kitabın yokluğunun duyulması, bu kitabın hazırlanmasında en önde gelen bir etken olmuştur”. Bu kitap din psikolojisinin yerelde gelişmesine katkı sunmak ve din psikolojisi konularını derli toplu bir şekilde sunmak amacındadır. “Bölüm-I” kısmının sonundaki “bibliyograf”da 13 kaynak esere atıfta bulunulmuş olup bunun 6’sı yabancı 7’si yerel kaynaklardır. “Bölüm-II”nin “bibliyografya” kısmında toplamda 30 kaynak gösterilmiş olup bunların 17’si yerel olup 13’ü yabancıdır. 3. Bölümün kaynakçasında ise 25 kaynak eser verilmiş olup bunların 2’si yabancı 23’ü yerel kaynaklardır. Böylece kitapta kullanılan bütün kaynak eserlerin toplamı 68 olup bunun 47’si yerel 21’i yabancı kaynaklardır. Kitabın son sayfasında yazılma planında olan ikinci cildin içindekiler kısmı verilmiş ancak ikinci cilt yazılmamıştır.

Araştırmamızda analize tabi tutacağımız eserlerin genel özelliklerini verdik. Şimdi bahsedilen genel özellikleri aşağıda bir tablo halinde gösterebiliriz. Tablo-1’de incelediğimiz kitapların kolaylık olması için kısa adları da eklenmiştir. Araştırmanın bulgular kısmındaki Tablo-2’de bu kısa adların kullanıldığını görebilirsiniz.

Kitap Adı	Din Psikolojisi: Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme	Din Psikolojisi	Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma	Psikopatolojide Dinî Belirtiler	Din Psikolojisine Giriş-I
Yazar Adı Soyadı	Bedi Ziya Egemen	Osman Pazarlı	Belma Özbaydar	Neda Armaner	Neda Armaner
Araştırmada Kullandığımız Kısa Adı	BZE	OP	BÖ	NA1	NA2
Basım Yeri ve Tarihi	1952 Ankara	1968 ve 1972 İstanbul	1970 İstanbul	1973 Ankara	1980 Ankara
Yayınevi/Matbaası	Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları	Remzi Kitabevi	Baha Matbaası	Demirbaş Yayınları	Ayyıldız Matbaası
Eserin Yazılma Amacı	Din psikolojisini tanıtmak ve yerelde alana katkı sağlamak	Din psikolojisini tanıtmak ve ders kitabı olarak okutmak	Amaç belirtilmemiş.	Anormal davranışları inceleyerek din Psikolojisine katkıda bulunmak	Din psikolojisinin gelişimine katkı sağlamak ve konuları derli toplu sunmak
Sayfa Sayısı	57	272	68	220	179
İçindekiler Kısmı	Yok	Var	Var	Var	Var
Bölüm Sayısı	Bölgümlere ayrılmamış	10	6	5	3
Kaynakça ve Sayısı	Var. Yerel:6 Yabancı: 90 Toplam 96 kaynak eser.	Var. Yerel:37 Yabancı: 23 Toplam 60 kaynak eser.	Var. Yerel:0 Yabancı: 33 Toplam 33 kaynak eser.	Var. Yerel: 47 Yabancı: 43 Toplam 90 kaynak eser.	Var. Yerel:47 Yabancı: 21 Toplam 68 kaynak eser.
Konu/İsim Dizini	Yok	Var	Yok	Var	Var

Tablo:1 Araştırmada incelenen eserlerin genel özellikleri

Araştırmanın Yöntemi

Bilimsel bir araştırmanın mutlaka bir yöntemi olmak zorundadır. Makalenin konusundan da anlaşılacağı üzere bu araştırmanın yöntemi anlamacı perspektife dayanan yani olguların sayısal verilerle değil anlama dayalı olarak açıklandığı “nitel” yöntemdir. Nitel yöntem hakkında gerekli açıklamalar yukarıda yapılmıştır. Bu bölümde ise araştırmamızda başvurduğumuz nitel araştırma yöntemi içinde kullanılan problem, amaç, teknik, strateji, çalışma grubu/örneklem vb. gibi alt birimleri açıklayalım. Nicel yöntemde olduğu gibi nitel yöntemde de araştırmanın “problemleri”, “amacı”, “deseni”, “sınırlılıkları ve varsayımları”, “çalışma grubu/örnekleme”, “analiz tekniği” gibi bilgiler belirtilmek zorundadır.

Araştırmanın Problemleri

Makalenin başlığından da anlaşılacağı üzere, 1949 ile 1982 yılları arasında din psikolojisi alanında yazılmış bazı kitapları nitel bir analize tabi tutarken, zihnimizi meşgul eden hangi soruyu araştırmak adına böyle bir bilimsel araştırmaya girişildiğini belirtmek durumundayız. Aksi takdirde söz konusu kitapları her açıdan farklı şekillerde analize tabi tutmak mümkündür. Bunun için araştırmanın problemini ve varsa alt problemlerini ortaya koymak işimizi kolaylaştırır.

O halde araştırmamızın ana problemini şu şekilde oluşturabiliriz:

“Din psikolojisi alanında yazılmış ilk dönem eserler, -yazılma amaçları, kaynakçalardaki benzerlik ve farklılıklar dikkate alınarak- bazı psikolojik terimleri kullanmada zaman içinde tam bir disipline kavuşmuş mudur?”

Araştırmanın alt problemleri ise şunlardır:

1. “Din psikolojisinin Türkiye’deki ilk eserlerinde “*gayri meş’ur, gayr-i şuur, La şuur, şuur, şuur altı, şuur dışı, tahte’ş-şuur, bilinç, bilinç dışı, bilinç altı, ergen, ergenlik, adolesans, püberte*” gibi terimlerin;
a) Kullanım sayıları nedir?

- b) Bu terimlerin kullanımında bir fikir birliği var mıdır?
2. Din psikolojisi alanında yazılan ilk kitapların yazılma amaçlarında ve gösterdikleri kaynakçalarda benzerlikler ve farklılıklar var mıdır?

Araştırmanın Çalışma Grubu (Örnekleme)

Araştırmanın çalışma grubu diye bahsettiğimiz mevzu aslında örneklemdir. Nitel çalışmalarda evren veya örneklem olmadığını iddia edenler olabilir. Örneklemin nicel araştırmalarda kullanılan bir yaklaşım olduğu iddiası olsa da günümüzdeki bazı nitel çalışmalarda çalışma grubu yerine örneklem verilmektedir. Bu konuda fikir birlikteliği olmamakla birlikte, nitel çalışmada ister çalışma grubu diyelim isterse örneklem diyelim aslında kastettiğimiz şey araştırmayı kimin veya neyin üzerinde yaptığımızdır. Bu araştırma din psikolojisinin ilk dönem eserlerinden olan 5 eser üzerine yapılmıştır. Bu beş eser hakkındaki genel özelliklere yukarıda değinmiştik. Tekrardan burada anlatmaya ihtiyaç duymuyoruz. Bu beş eser hakkındaki özet bilgilere Tablo-1'den de ulaşılabilir.

Araştırmanın Amacı Deseni ve Analiz Tekniği

Her bilimsel araştırmanın bir amacı olmalıdır. Bu araştırmanın amacını genel ve özel diyerek iki açıdan belirleyebiliriz. Genel amaç diye bahsettiğimiz aslında din psikolojisi sahasında yapılan araştırmaları nitel bir yöntemle inceleyerek din psikolojisine bir katkı sunmaktır. Böyle bir genel amacı burada zikretmemizin amacı din psikolojisi alanında nicel araştırmaların sayısının nitel araştırmalara oranla fazla olmasıdır. Bunun için din psikolojisi alanında nitel yöntemle yapılmış araştırmaların da nicel araştırmalar kadar artmasını temenni etmekteyiz. Özel amaç ise daha dar bir alana işaret etmektedir. Bu araştırmanın özel amacı problemler kısmında sorduğumuz sorulara cevap aramaktır. Ayrıca din psikolojisi alanında yapılan çalışmalara bu özel amaçla da katkı sunmakta olacağız. Araştırmanın deseni ise “durum çalışmasıdır”. Bazı kaynaklarda nitel araştırmaların deseni ifadesinin doğru olmadığı iddia edilir. Araştırmanın deseni yerine “strateji” ya da “yaklaşım” kullanılması tavsiye edilir. Ancak desen ifadesini kullanmakta bir beis görmemekteyiz. Araştırmanın deseni olarak belirlediğimiz “durum çalışmaları”, nitel araştırmalarda genellikle belli bir özelliğin ya da birkaç durumun derinliğine araştırılmasıdır.

Durum çalışmalarında veri toplama ve analiz teknikleri çok boyutlu olabilir. Araştırmamızda ise veri toplama tekniği olarak “doküman analizi” tercih edilirken veri analizi için “içerik analizi” kullanılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları ve Varsayımları

Bilimsel araştırmalarda mutlaka belli bir sınır bulunur. Araştırmanın sınırları çizilmezse kapsamı çok geniş bir şekilde incelenmesi sağlıklı sonuçlar doğurmaz. Bunun için bu araştırmanın da sınırlılıkları bulunmaktadır. Bu araştırmanın sınırlılığı kronolojik açıdan 1949 ile 1982 yıllarını kapsarken çalışma grubu yani örneklem açısından din psikolojisi alanında yazılan 5 kitapla sınırlı tutulmuştur. Söz konusu bu 5 eser din psikolojisinin ilk kitapları olduğu için ilk dönem eser olarak varsayılmıştır. Bu 5 kitabın analizi araştırmanın problemleri kısmında oluşturulan sorular ile sınırlandırılmıştır. Din Psikolojisinin Türkiye’deki gelişim tarihinin ilk dönemi 1949 ile 1982 yılları olarak varsayılmıştır. Bu varsayımının nedenini de şöyle izah etmek mümkündür: Kronolojik olarak, din psikolojisinin Türkiye’deki gelişiminin başlangıcı Ankara İlahiyat Fakültesi bünyesinde kurulan bilimsel bir kürsünün ilk defa kurulma tarihi 1949 olarak kabul edilir. Ayrıca 1982’de kabul edilen anayasa ile kurulan YÖK tarafından mevcut Yüksek İslam Enstitülerinin Ankara İlahiyat gibi fakültelere dönüştürülmeye başlandığı tarih olan 1982 de din psikolojisinin ilk döneminin sonu varsayılmıştır. Araştırmanın bulgularının analiz kısmı ise “içerik analizi” ile sınırlandırılmış olup doküman (belge) analizinin diğer araştırma teknikleri kullanılmamıştır.

Bulgular ve Yorum

Bu bölümde araştırmanın problemleri kısmına cevap aranacak olup ilk olarak araştırmanın alt problemlerinden başlayacağız. Din psikolojisinin ilk dönem kitapları “gayr-ı meş’ur, şuur, şuur dışı, tahte’ş-şuur, bilinç, bilinç dışı, bilinç altı, ergenlik, adolesans, püberte” terimlerini kaç kez kullandığını tespit etmeden önce bu terimlerin kelime anlamını kısaca verelim.

“Gayr-ı meş’ur⁴, şuur⁵, tahte’ş-şuur⁶, şuur dışı kelimeleri Osmanlıca terimler olduğu için modern psikoloji sözlüklerinde bulunmamaktadır (bkz. Budak, 2009). Bu terimlerin anlamını Osmanlıca sözlüklerinde aradığımızda modern psikoloji terimlerinden olan “bilinç” ve türevleri ile bağlantılıdır. “Gayr-ı meş’ur”, hissedilmeyen, duyuların dışında kalan, bilinç dışı ya da bilinç altı anlamlara gelirken, “tahte’ş-şuur” “bilinç altı”, “La şuur” ise “şuursuz” anlamına gelen Osmanlıca terkiptir. “Bilinç”, “bilinç dışı”, “bilinç altı” terimleri ise modern psikoloji sözlüklerinde bulunan terimlerdir. Buna göre “bilinç”, (ing. conscious) diğer canlılardan farklı olarak, insanın kendinin farkında olma becerisi, psikanalitik teoride, kişinin belli bir farkında olduğu şeylerin tamamını kapsayan ruh durumu demektir (Budak, 2009: 172). “Bilinç altı”, (ing. subconscious), psikanalizde, bilinç düzeyinin altında bulunan ve bilinçli olmayan, ancak kolayca bilinç düzeyine çıkarabilen malzemelerin, süreçlerin bulunduğu düzeydir (Budak, 2009: 127-128. “Bilinç dışı”, (ing. unconscious) ise iki farklı anlama gelir. Birincisi, baygınlık, koma, kendinden geçme, uyku, anestezi gibi durumlarda kişinin kendinde olmaması, yaptıklarının yaşadıklarının çevresinde olup bitenlerin farkında olmaması ya da bu durumda olan kişi. İkincisi, Freud’un topografik ruhsal yapı modelindeki üç bölümden en derinde, normal bilinç süreçleriyle ulaşılması en zor kısım demektir (Budak, 2009: 128). “Ergenlik, adolesans, puberte” terimleri neredeyse aynı anlamlara gelen farklı kelimelerdir. Ergenlik, bireyin fizyolojik ve psikolojik erişkinliğe ulaşınca kadar geçen gelişim dönemi iken ergenliğin İngilizce karşılığı adolescence’dır. Puberte ise kişinin üremeye hazır hale gelmesi yani cinsel organlarının olgunlaştığı ikincil cinsiyet özelliklerinin geliştiği dönem anlamına gelir (Budak, 2009:258).

Egemen’in “Din Psikolojisi” kitabında yazım farklılıkları dahil “gayri meş’ur” terimi 8 defa geçmektedir. Aynı anlama gelen “gayri şuur” terimi ise 1 defa geçmektedir. Birleşik veya ayrı yazılmış şekli ile (yani bazen bitişik bazen ayrı yazılmış halde) “şuur altı/şuuraltı” terimi 12 kez, yapım ve çekim ekleri almış halleri dahil “şuur” terimi ise 29 defa geçmektedir. “Tahte’l- şuur ya da tahteş-şuur” terimleri 4 defa kullanılmış ama “la şuur, şuur dışı, bilinç, bilinç dışı, bilinç altı” gibi terimler hiç kullanılmamıştır. Ayrıca Egemen (1952) hiç kullanmadığı “ergen, ergenlik, adolesans, püberte” gibi terimler yerine “gençlik” ifadesini kullanmıştır.

⁴ Bkz. <http://www.osmanlicaturkce.com/?k=Gayr-%C4%B1+me%C5%9Fur&t=%40>

⁵ Bkz. <http://www.osmanlicaturkce.com/?k=%C5%9Fuur&t=%40>

⁶ Bkz. <http://www.osmanlicaturkce.com/?k=tahte%C5%9F+%C5%9Fuur&t=%40>

Pazarlı'nın "Din Psikolojisi" kitabında ise "gayri meş'ur" 1 defa, "gayri şuur" terimi ise hiç geçmemektedir. "La şuur/laşuur" terimi ise 45 kez kullanılmışken "bilinç dışı" 1 kez kullanılmış olup "La şuur" teriminin ne anlama geldiğini anlatılırken vurgulanmıştır. Bitişik yazılmış halde "şuuraltı" terimi 10 kez, "şuurdışı/şuur dışı" terimlerinin her biri üçer kez olmak üzere toplamda 6 kez geçerken "tahte's-şuur" ifadesi hiç kullanılmamıştır. Ek almadan sadece "şuur" terimi ise 92 kez, çeşitli yapım ve çekim ekleri alarak ise 385 kez geçmektedir. "Şuur" teriminin bu kadar çok kullanılmasına karşılık "bilinç", "bilinç altı", "ergen", "ergenlik", "adolesans", "püberte" terimleri hiç geçmemiştir.

Özbydar'ın kitabında durum biraz farklılaşmaktadır. "Gayri meş'ur", "La şuur", "şuur altı", "şuur dışı" "tahte's-şuur" gibi terimler hiç geçmemektedir. Daha ilginç olan ise "bilinç", "bilinç dışı" bilinç altı terimleri yokken "gayr-ı şuur" terimi 4 kez geçmektedir. "Şuur" terimi ise çeşitli çekim ve yapım ekleri almış hali ise 10 kez kullanılmıştır. "Ergen", "ergenlik" terimleri hiç geçmemişken "adolesans" terimi çeşitli ek almış halde 41 kez "püberte" termi ise 2 kez geçmiştir.

Armaner'in "Psiko-Patolojide Dini Belirtiler" kitabında "gayri meş'ur" ve "la şuur" "tahte's-şuur" kullanılmamışken "gayri şuur" 2 kez geçmektedir. "Şuur" terimi 60 kez, "Şuurdışı/şuur dışı" 21 kez, "şuuraltı/şuur altı" ise 4 kez geçmektedir. "Bilinç dışı" 1 kez kullanılmışken "bilinç altı" ve "bilinç" hiç kullanılmamıştır. "Ergenlik" terimi 1 kez geçerken "adolesans" ve "püberte" hiç kullanılmamıştır.

Armaner'in "Din Psikolojisi I" adlı kitabında "gayri meş'ur", "gayr-i şuur", "la şuur" ve "şuur dışı", "şuur altı" ve "tahte's-şuur" terimleri hiç kullanılmamıştır. Ama "şuur" terimi 8 kez kullanılmıştır. Çeşitli yapım ve çekim ekleri almış hali ile "bilinç" terimi 57 kez, "bilinç altı" 2 kez, "bilinç dışı" 2 kez kullanılmıştır. "Ergin, erginlik" yazılma şekli dahil olma üzere "ergen" terimi 46 kez, çekim ve yapım eki almış halde "ergenlik" ise 59 kez geçmektedir. Yabancı dillerde kullanım şekilleri dahil "adolesans" terimi 18 kez, yabancı dil karşılığı olmadan ise 5 kez, "püberte" teriminin ise yabancı kullanımı olan "puberty" şeklinde iki kez kullanılmıştır. Yani "püberte" teriminin Özbydar'ın kitabındaki gibi kullanımı yoktur.

Araştırmamızda okuyucuya kolaylık olsun diye, bu terimlerin hangi kitapta ne kadar kullanılıp kullanılmadığını gösteren bir tablo yapılmıştır⁷ (bkz. Tablo-2). Bu tablonun altında tablo ile ilgili

⁷ Bu tabloda gösterilen terimlerin çekim ve yapım ekleri, büyük-küçük harfle kullanımı, tırnak işareti içinde/dışında verilmiş şekli, yabancı dile kullanım örnekleri veya yazım/imla kullanım çeşitlilikleri ya da hataları bir tek terim

çeşitli yorumlarla beraber araştırmamızın alt probleminin “b” şıkkının yani “bu terimlerin kullanımında bir fikir birliği var mıdır?” sorusunun cevabı verilmeye çalışılacaktır.

Tablo-2 Din Psikolojisi Kitaplarında Geçen Terimlerin Frekansları

Din Psikolojisi Kitapları Ve Terimler	BZE'nin “Din Psikolojisi: Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme” (1952)	OP'nin “Din Psikolojisi (1968-1972)	BÖ'nün “Din ve Tanrı İncancının Gelişimi Üzerine Bir Araştırma” (1970)	NA-1'in “Psiko-patolojide Dini Belirtiler” (1973)	NA-2'nin “Din Psikolojisi I” (1980)
Gayri meş'ur	8	1	0	0	0
Gayr-i şuur	1	0	4	2	0
La şuur	0	45	0	0	0
Şuur	29	385	10	60	8
Şuur altı	12	10	0	4	0
Şuur dışı	0	6	0	21	0
Tahte'ş-Şuur	4	0	0	0	0
Bilinç	0	0	0	0	57
Bilinç Dışı	0	1	0	1	2
Bilinç Altı	0	0	0	0	2
Ergen	0	0	0	0	46
Ergenlik	0	0	0	3	59
Adolesans	0	0	45	0	18
Püberte	0	0	10	0	2

altında gösterilmiştir. Örneğin “gayri şuur, gayr-i şuur, gayr-ı şuur” kullanımları “gayr-i şuur” olarak verilmişken “şuurlu, şuura, şuurda, şuurdan, şuurun, şuursuz” gibi ek almış halleri de “şuur” terimi içinde gösterilmiştir (bkz. Tablo-2).

Tablo-2'ye baktığımızda “şuur” terimi ile bu terimden türeyen “gayri meş’ur”, “gayr-i şuur”, “La şuur”, “şuur altı”, “şuur dışı”, “tahte’ş-şuur” terimlerinin modern psikolojideki karşılığı “bilinç” ve bilinçten türeyen “bilinç dışı” ve “bilinç altı” terimleridir. “Şuur” teriminin tam olarak karşılığı günümüz psikoloji terimlerinin kullanımında “bilinç” olduğunu görmekteyiz. “Şuur” ve “bilinç” terimlerinden türeyen terimleri iki ayrı kısım altında yorumlayamaya çalışalım. Birinci kısım şuur ve türevleri iken, ikinci kısma “bilinç” ve türevleri diyebiliriz. Türkçe olan “Ergen”, “ergenlik” terimlerinin Batı tarzı karşılığı ise “adolesans” ve “püberte” terimleridir. Bu yüzden bu terimleri de iki grupta değerlendirmek adına “ergenlik/ergen” terimlerine karşılık “adolesans” ve “püberte” terimlerini görebiliriz. Terimleri iki şerli gruplara ayırdığımız gibi kitapları da iki grupta düşünebiliriz. Birinci grup din psikolojisi sahasında ilahiyat kökenli yazarların yazmış olduğu kitaplar iken, psikoloji kökenli yazarın yazdığı kitaplar diye ikiye ayırabiliriz. Psikoloji kökenli yazar Belma Özbaydar olup diğerleri ilahiyat kökenli yazarlardır. Terim ve kitap yazarlarını bu şekilde ayırmamızın nedeni daha kolay ve açıklayıcı yorumlarda bulunmak içindir.

İlk olarak Tablo-2’de her yazarın kullandığı terimin “şuur” olduğunu görebiliriz. İlahiyat kökenli yazarlar da psikoloji kökenli yazar da “şuur” terimini kitaplarında kullanmıştır. “Şuur” teriminden türeyen ve Osmanlıca terkiplerden oluşan “gayri meş’ur”, “tahte’ş-şuur” ve “la şuur” gibi terimleri daha çok Egemen ve Pazarlı kullanmıştır. Kronolojik olarak daha önce yazılan bu kitaplarda Osmanlıca terkiplerden oluşan terimlerin daha çok bulunmasını o dönemde tartışılan Türkçedeki “sadeleşme” tartışmalarına da bağlayabiliriz. Türkçedeki sadeleşme tartışmaları Tanzimat döneminde başlamış bazı dönemlerde şiddetle savunulurken bazı dönemlerde daha az savunulmuştur. Cumhuriyet kurulduktan sonra 1936-1938’li yıllarda “Güneş Dil” teorisi ile öz Türkçeye sonradan giren ya da diğer dillerden Türkçeye aktarılan terkipler birer zenginlik kaynağı olarak görüldüğünden Türkçedeki sadeleşme çabaları birkaç on yıl boyunca yavaşlamıştır. 1970’li yıllarda sadeleşme tartışmaları tekrar alevlenmiş ve 1971 Türk Dili dergisinin ve 1973 Türk Edebiyat dergisinin tartışma konularından biri olmuştur⁸ (Yıldırım ve Özdemir: 2020). “Güneş Dil” teorisi ile Türkçeleşmiş Osmanlıca terkiplerin dilden atılmasının yavaşlama dönemine denk

---

⁸ Kabaklı (1973) “Devlet Dili Millet Dili” adlı makalesinde “Güneş Dil” teorisinin tüm dillerin Türkçeden çıktığı anlamına gelmeyeceği bunun yerine yabancı kelimelerin Türkçeleştiği bunun için Türkçeleşen bu kelimeleri atmak Atatürk devrimine ihanet olacağını dile getirir. Hatta Atatürk döneminde bile böyle bir tasfiyenin olmadığını 1945’lere kadar böyle gittiğini dile getirir.

gelen Egemen ve Pazarlı da kitaplarında din psikolojisinin konularını anlatırken Osmanlı terkipleri kullanmaları kitaplarının o dönemin bilim dünyasının terminolojik alt yapısı ile uyumlu olduğunu gösterir. Hatta Pazarlı'nın "La şuur" teriminin tanımını verirken birleşik bir şekilde "bilinçdışı" diyerek tanımlaması da aslında yeni bir terim kullanmak ya da o dönemin şartlarında kullanılan bir terim ile özdeşlik kurmak değil aksine "La şuur" terimini konuşma dilinde daha kolay anlaşılabilen bir ifade ile tanımlamaktır. Zaten Pazarlı tarafından "La şuur" teriminin geçtiği başka yerlerde parantez içinde bile olsa "bilinçdışı" terimi kullanılmamıştır. Demek ki, Pazarlı'nın döneminde "bilinç" ve ondan türeyen "bilinç dışı" ifadeler biliniyordu.

"Şuur" terimini tüm yazarların kitaplarında kullanmasını, bu terimin dini bir konuyu anlatırken daha uygun düşmesi ve o dönemin şartlarında Batı literatüründen Türkçeye çevrilen bazı eserlerin tercümelerinde şuur ve türevi olan kelimelerin tercih edilmesidir şeklinde yorumlayabiliriz. Mesela, ilahiyat kökenli olmayan Özbaydar bile dinin mahiyetini ve bireydeki kökenine ilişkin hem Freud'un hem de William James'ın görüşlerini anlatırken "şuur" teriminin zıddı olan "şuur dışı" yerine "gayrı-şuur" terimini tercih etmektedir (Özbaydar, 1970: 8-9). Aynı şekilde Özbaydar dini yaşantı için önce şuurlu olmak gerektiğini ve şuurlu olmanın da dört merhaleden geçtiğini Johnson'dan (1945) alıntı yaparken de "bilinç" terimi yerine "şuur" terimini kullanmıştır. "Şuur" terimine yüklenen anlam, basit bir düzeyde farkındalık ya da bilinç hali değildir. Şuur, dini tembihlerin farkına varılması, dini manaları anlamak için araştırma yapılması ve dini değer hükümlerinin yorumlanması ve son olarak da dini hedeflere ulaşmak için bir şeyler yapma gayesini gütmektir (Özbaydar, 1970: 6). İşte şuur terimine yüklenen anlam modern psikoloji sözlüklerindeki gibi basit bir farkındalık hali (Budak, 2009) değil, dini hedefleri kapsayan bir terim gibi görülmektedir. Bunun için "şuur" terimi din psikolojisinde kullanım özelliğini kolay kolay yitirmemişken şuur kelimesinden türeyen diğer Osmanlıca terkipler Türkçedeki sadeleşme ve Batı kaynaklı literatürün Türkiye'de baskın olması ile kullanım özelliğini yitirmişlerdir.

Nitekim Armaner'in ilk yazdığı 1973 basımlı eserinde "şuur" terimini tercih edip "bilinç" terimini hiç kullanmaması da "Güneş Dil" teorisinin etkisinden sonra ortaya çıkan sadeleştirme tartışmalarına denk gelmesidir. Armaner (1973) kitabında "şuur" kelimesinin zıddı olan "gayrı şuur" teriminin yanında "bilinç dışı" terimini de tercih etmesi o dönemin bir geçiş dönemi olduğunu gösterir. Armaner bu durumu kitabında açıkça dile getirmiştir: *"Çalışmalarında dil bakımından sadeleşme ve yabancı kelimelerin mümkün mertebe kullanmamak arzusunu taşıyorum.*

Ancak manevi ilimlerde bu yönden kesinliğe, psikolojik terimlerde tam bir disipline kavuşmadığımız açık bir gerçektir. Ne eskisi ne Batı dilindeki karşılığı konmadan ifade edilen yeni terimler, bu geçiş devresinde daima yazan veya okuyan için kavramlarda hataya düşmeğe neden olabilir. Biz de burada daha çok üniversite literatüründe yerleşen ve anlamı açıklık kazanmış yeni kelimeleri kullanmayı tercih ettik” (Armaner, 1973: 13). Armaner’in kitabında “akademik çevrelerce benimsenen ve anlamı açık olan kelimelerin tercih edildiği” ifadesiyle, “şuur” kelimesinin o dönemin akademik çevrelerce kabul gören bir terim olduğunu bize göstermektedir. Eğer “şuur” terimi de sadeleşmeye yenik düşse idi Armaner’in kitabında “bilinç” terimi onun yerini çoktan alırdı. Ayrıca Armaner’in ifadelerinden din psikolojisi sahasında Osmanlıca terkiplerden oluşan “tahtes’-şuur”, “la şuur”, “gayri meş’ur” gibi terimlerin sadeleşmenin etkisiyle akademik çevrelerce kullanımından vaz geçildiğini de anlamaktayız. Osmanlıca terkiplerden oluşan bu terimlerin sadeleşmeye maruz kaldığını düşünmekteyiz. Armaner’in kitabında, Osmanlıca terkipli bu terimler yerine “şuur altı” ya da “şuur dışı” terimlerin tercih edilmesi bu yorumumuzu kuvvetlendirmektedir. Hatta bu sadeleştirme hareketi Armaner’in 1980’de yazdığı “Din Psikolojisi I” adlı eserinde daha bariz bir şekilde görülmektedir. Bu kitapta “şuur” terimi daha az kullanılmışken “şuur dışı” ve “şuur altı” terimleri de Osmanlıca terkiplerden oluşan terimler gibi kullanılma özelliklerini yitirmişlerdir. Armaner (1980) bu ikinci kitabında artık “şuur” terimini eskisi kadar kullanmamış bunun yerine “bilinç” terimini tercih etmiştir. Bu da göstermektedir ki, sadeleştirme hareketi sonucunda Batı literatürün etkisi psikolojide ve özellikle din psikolojisi alanında gittikçe kendini göstermektedir. 1980’lere gelindiğinde psikolojik terimlerde belli bir disipline doğru gidildiğini Armaner’in bu eserinden anlamaktayız. 1980’lerde bile “şuur” terimine Armaner’in kitabında yer verilmesi psikoloji literatüründe “şuur” teriminin yerini “bilinç” terimi alsa da din psikolojisi açısından “şuur” terimine yüklenen anlam otantikliğini korumaya devam etmektedir.

Araştırmamızın birinci probleminin “b” maddesindeki “*bu terimlerin kullanımında bir fikir birliği var mıdır?*” sorusuna yukarıdaki yorumlar altında cevap bulabiliriz. Bu soruya iki açıdan cevap vermek istiyoruz:

Birincisi, din psikolojisi ilk olarak Türkiye’de bilim olarak çıktığı o tarihteki ve ilerleyen tarihlerdeki bilim dilinin terminolojisi ile uyumludur. Çünkü Osmanlıca terkiplerden oluşan terimler o dönemde kullanılan bir durumdu. Daha sonra ortaya çıkan sadeleşme tartışmaları ve

hareketleri neticesinde din psikolojisi de bu geleneğe ayak uydurmuş ve Osmanlıca terkipleri kullanmayı bırakmıştır. Dahası Batı bilimsel yazının Türkiye’deki artan etkisi ile psikolojide yeni terimlerin Batı’daki gibi kullanımları da görülmektedir (mesela, adolesans ve püberte).

İkincisi, tıpkı “şuur” teriminde olduğu gibi, din psikolojisi zaman içerisinde kendi disiplini açısından tutarlı olacak şekilde ve kendi terminolojisi oluşturmak adına bazı terimlere psikolojik derin dini anlamlar yüklerken, bazı terimleri ise zaman içerisinde kullanmayı bırakıp yerine daha uygun Türkçe terimler kullanmayı tercih etmiştir. Kullanmayı bırakıp yerine Türkçe terimleri tercih ettiği iki terim -aşağıda da açıklanacağı üzere- Batı kökenli “Adolesans” ve “püberte” terimleridir.

“Adolesans” ve “püberte” terimleri Egemen ve Pazarlı’nın kitaplarında kullanılmamıştır. Bu terimlerin yerine Türkçe bir kelime olan “gençlik” ifadesi görülür. Ergenlik ya da ergen ifadeleri bile yoktur. Ancak “gençlik” dindarlığı ya da “genç” dindarlığı gibi ifadeler bu iki kitapta görülür. Bu iki yabancı terimi din psikolojisi sahasında ilk kullanan yazar Özbaydar’dır. Özbaydar bu iki terimi yabancı literatürden okunuşu ile motamot yani sözü olduğu gibi aktararak kullanmıştır. Halbuki bu terimler zaman içinde değişikliğe uğramıştır. Örneğin “püberte” terimi Armaner’in (1980) kitabında İngilizce karşılığı olan “puberty” olarak bahsedilir. Bugün bu iki terim Türkiye’deki modern psikoloji bilimi içinde çok fazla kullanılan terimler değildir. Bu iki terimin yerine “ergen”, ergenlik” ya da “ergin”, “erginlik” gibi terimler daha sık tercih edilmektedir. Ayrıca Egemen ve Pazarlı’da olduğu gibi, ergenlik dönemi dindarlık ya da Tanrı inancını anlatırken Özbaydar (1970) da Armaner (1980) de bu iki yabancı kökenli terimi kullanmakla birlikte “gençlik”, “genç”, “gençlik dönemi” gibi ifadeleri de kullanırlar. Bu da gösteriyor ki bu iki yabancı kökenli terim Batı’dan olduğu gibi alınsa da zaman içinde yerel bilim literatürü içinde Türkçe karşılıkları kullanılarak uyarlanmıştır. Sonuç olarak rahatlıkla diyebiliriz ki, *Türkiye’deki ilk din psikolojisi eserleri diğer psikoloji alanları gibi yerel psikolojik bilim diline yabancı, başına buyruk, terminolojinin kullanımında bütünlükten uzak, sistemsiz olmayan eserler değildirler*. Bu aynı zaman da din psikolojisi alanının bu şekilde olumsuz bir çizgide gelişmediğini de gösterir. Ayrıca “şuur” kelimesinin otantikliği göz önünde bulundurulduğunda din psikolojisi diğer psikoloji alanlarından bağımsız olarak kendi içinde tutarlı ve psikolojinin genel özelliklerine aykırı olmadan kendine has terimler de üretebilmektedir. Çünkü “şuur” kelimesinin 1980’li yıllara kadar

kullanılması ve ilahiyat alanının dışındaki bir yazar tarafından da psikolojik derin anlamlar yüklenerek bahsedilmesi bizi bu sonuca ulaştırmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalara bakarak cevap aradığımız ilk problemin “b” maddesindeki “*bu terimlerin kullanımında bir fikir birliği var mıdır?*” sorusuna verilecek özet bir cevabı şöyle ifade edebiliriz: “*Türkiye’de yeni kurulan din psikolojisi alanının ilk kitaplarında kullanılan bu terimler, o dönemin dil ve psikoloji bilim diline ve zaman içindeki değişimlerine ayak uydurarak, kendi terminolojik yapısı içinde psikolojinin genel yöntem, hedef ve kurallarına uygun anlamlar yüklenip fikir birliği içinde kullanılmıştır.*”

Araştırmamızın alt problemlerinden olan ikinci sorunun cevabını vermeye çalışalım. Din psikolojisinin ilk dönem eserlerinin yazılma amacını Tablo-1’e bakarak cevaplayabiliriz. Tablo-1’e göre Özbaydar’ın kitabı hariç diğer tüm kitapların amaçlarından biri din psikolojisi alanına katkıda bulunmaktır. Hatta Egemen’in kitabı bu amacı daha çok vurgular. Genel psikoloji alanında bir akademisyen olan Özbaydar’ın kitabında böyle bir amaç belirtilmemesi onun din psikolojisi katkı sağlamadığı anlamına gelmez. Burada kastettiğimiz şey din psikolojisi alanını ilk olarak ulusal bilim dünyasına tanıtan akademisyenlerin ilahiyatçılar olduğundan onlar din psikolojisinin gelişimine doğrudan katkı sağlama amacını kendilerine bir vazife görmelerdir. Özbaydar’da böyle bir vazifenin ve amacın görülmemesi onun ilahiyat kökenli olmamasına bağlayabiliriz. Özbaydar’ın ulusal din psikolojisini geliştirme amacını doğrudan vazife edinmemesini kaynakçalarından da anlayabiliriz. Çünkü Özbaydar kendisinden önce ulusal düzeyde yapılan herhangi bir çalışmaya atıfta bulunmamıştır. Bibliyografyasındaki tüm kaynak eserler Batı kökenli eserler olup Türkçeye tercüme edilmiş yabancı kaynaklar bile gösterilmemiştir. Eğer Özbaydar yereldeki din psikolojisi alanına doğrudan destek vermek amacını gütsedydi kaynakçasında incelediği din ve inanç gelişimi konularını daha önceki yerel din psikolojisi kitaplarına da başvurarak anlatabilirdi.

Diğer kitaplar ise kendisinden önceki yerel kitapları ya da ulusal makaleleri mutlaka kaynakçalarında göstermişlerdir. Ayrıca ilahiyat kökenli din psikologlarının din psikolojisini geliştirme vazifesine ek olarak doğru bir din eğitiminin verilmesi gerektiği düşüncesine de sahip olmuşlardır. Din psikolojisini geliştirirken din eğitiminin önemine vurgu yaparak sağlıklı ve çağdaş bir dindarlığın ortaya çıkacağı ideolojisine de sahiptirler. Bu ideolojinin neticesi, 1982 anayasasında “zorunlu din eğitimi” olarak kendini göstermiştir. Nitekim o dönemin siyasilere

zorunlu din eğitimini anayasaya eklerken, (Neda Armaner dahil) Ankara İlahiyatın bazı hocalarından görüş almışlardır (Uçar ve Sayın, 2017). Kısacası, *ilk dönem din psikologları yazdıkları eserlerle salt bilim ile uğraşmamışlar, bilime hizmet etmek adına din psikolojisini hem geliştirmişler hem de akademik faaliyetlerinin bireysel, eğitimsel, toplumsal ve siyasal beklenti ve sonuçlarını da hedeflemişlerdir.*

Araştırdığımız kitaplardan Pazarlı'nın kitabı hariç diğer dört kitabın kaynakçasında ortak bir kaynak olduğunu gördük. Bu kaynak "Freud'un Totem ve Taboo" kitabıdır. Pazarlı Freud'un görüşlerini anlatmış ancak birincil kaynaklar yerine farklı kaynaklar üzerinden bahsettiği için Freud'dan alıntı yapmamıştır. Özbaydar hariç diğer yazarların kitaplarındaki ortak yerel kaynaklardan biri ise Hilmi Ziya Ülken' iken yabancı kaynak ise Jung'tur. Anlaşılan o ki, benzer konuları işlemelerine rağmen din psikolojisinin ilk eserleri kaynakça konusunda bir birliktelik sağladıkları görülmektedir. Özbaydar kendinden önceki yerel hiçbir kaynağa yer vermemişken diğer kitaplar ise benzer konuları anlatırken bile farklı kaynaklardan alıntılar yapmışlardır. Bu durumun oluşmasında yabancı literatürün çok geniş ve çeşitli oluşu da etkili olabilir. *Aynı kaynakları göstermek yerine farklı kaynaklarla aynı konuyu anlatmanın daha özgün bir eser oluşturacağı fikrine kapılmış olabilirler.*

Elde ettiğimiz bu bulgulara bakarak, araştırmamızın ikinci alt problemi olan "*din psikolojisi alanında yazılan ilk kitapların yazılma amaçlarında ve gösterdikleri kaynakçalarda benzerlikler ve farklılıklar var mıdır?*" sorusuna cevap olarak kısaca şunu verebiliriz: "Özbaydar'ın kitabı hariç diğer tüm kitaplar nihai/ulvi amaç olarak yerelde din psikolojisinin gelişmesini hedeflemişlerdir. Ancak kaynakçalarındaki farklılıklar benzerliklerden çok fazladır".

Araştırmamızın alt problemlerine değindiğimiz için artık ana problemi olan "*“Din psikolojisi alanında yazılmış ilk dönem eserler, -yazılma amaçları, kaynakçadaki benzerlik ve farklılıklar dikkate alınarak- bazı psikolojik terimleri kullanmada zaman içinde tam bir disipline kavuşmuş mudur?”*" sorusuna yukarıdaki açıklamaları dikkate alarak çeşitli cevaplar verebiliriz. Din psikolojisi alanındaki bu ilk eserlerin yazılma amaçları -Özbaydar hariç- din psikolojisini geliştirmektir. Kaynakçalarındaki farklılıkların benzerliklerden daha fazla olması yabancı kaynaklarda din psikolojisi alanında çok geniş bir literatürün oluştuğunu göstermektedir. Bu geniş literatür içinde aynı konuları farklı kaynaklardan bahsederek bir özgünlük elde etmeye çalışmışlardır. Asıl önemli olan bu farklılıklar dil biçimi ve anlatımı açısından da farklı mıdır? Bu

soru aynı zaman da araştırmanın ana problemi ile doğru orantılıdır. Dil biçimi ve anlatımı açısından farklı olmadıklarını “şuur” terimine yüklenen anlam ve kullanımı bize göstermektedir. Çünkü araştırmamızın örneklemini teşkil eden beş kitap “şuur” teriminin kullanımını açısından belli bir disiplin sağlamış olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Türkçedeki sadeleşme hareketleri ile din psikolojisinin Osmanlıca terkipleri kullanmayı zamanla bırakması, bu Osmanlıca terkiplerin yerine daha modern terimlerin kullanılmaya başlanması öte yandan Batı’dan gelen “adolesans ve püberte” gibi yabancı kökenli terimlerin yerini zamanla Türkçe terimlerin alması din psikolojisinin giderek belli bir disipline kavuştuğunu göstermektedir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırmamızda din psikolojisi alanının ilk dönem eserleri üzerine içerik analizi yapılmaya çalışılmıştır. Araştırma nitel yöntemle dayalı olup belge (doküman) analizinin içerik tekniği üzerine bina edilmiştir. Nitel yöntem nicel yöntemden farklı olup anlamaya dayalı ve tümevarımcı bir gelenekten gelmektedir. Din psikolojisi sahasında az sayıda nitel yöntemle dayalı çalışma vardır. Bu çalışma nitel yöntemle yapılacak gelecek çalışmalara örnek teşkil etmesini amaçlamaktadır.

Din psikolojisi alanının ilk dönem eserlerinden beşi araştırmamızın çalışma grubunu yani örneklemini oluşturmaktadır. Bu beş eser hakkında basım tarihleri dikkate alınarak açıklama verilmiş olup genel özellikleri ve yazılma amaçları hakkında bilgiler verilmiş ve bu bilgilerin özet bir şekilde sunumu için Tablo-1 oluşturulmuştur.

Yöntem kısmında araştırmanın problemleri, deseni, sınırlılıkları, varsayımları, araştırma tekniği vb. gibi kısımlar oluşturulmuştur. Bilimsel araştırmalarda en önemli şey soru sormak yani problem ortaya koymaktır. Araştırmanın problemleri araştırmacının zihnini kurcalayan ve araştırmanın hedefini belirleyen sorulardır. Bu araştırmada da sorular sorulmuştur. Ana soru, “*Din psikolojisi alanında yazılmış ilk dönem eserler, -yazılma amaçları, kaynakçadaki benzerlik ve farklılıklar dikkate alınarak- bazı psikolojik terimleri kullanmada zaman içinde tam bir disipline kavuşmuş mudur?*” Bu soruyu analiz etmek için alt problemler oluşturulmuştur. Bu alt problemlerde “şuur” terimi ile bu terimden türeyen Osmanlıca terimlerin ve Batı kökenli “adolesans ve püberte” ile modern psikolojide kullanılan “ergen” ve “ergenlik” terimlerinin ne kadar sıklıkta kullanıldığı,

zaman içinde bu terimlerin kullanımında bir fikir birliğinin olup olmadığı sorulmuştur. Ayrıca din psikolojisindeki bu eserlerin kaynakçaları arasında benzerlik ve farklılıklar da araştırılması için soru oluşturulmuştur.

Elde edilen bulgulara göre, din psikolojisi alanının ilk dönem eserleri yurt içinde 1970'lerden sonra başlayan Türkçedeki sadeleştirme hareketine uygun olarak “şuur” teriminin Osmanlıca terkiplerini zaman içinde kullanmayı bırakmış olduğunu gördük. Buna göre “gayri meş’ur”, “La şuur”, “tahte’ş-şuur” gibi terimler sadeleştirme hareketleri sonucu kullanımı bitmiştir. Ancak bu terimlerin ana kökeni olan “şuur” terimi ise kullanımı azalsa da ortadan kalkmamıştır. Araştırmamızın çalışma grubunu oluşturan tüm kitaplarda “şuur” terimi kullanılmış olup bu terime yüklenen derin anlam ile din psikoloji alanına has kılınmaya çalışılmış bir terim olduğunu görmekteyiz. Bu düşüncemizi, diğer yazarlar gibi ilahiyat kökenli olmayan ve kitabında Osmanlıca terimleri kullanmayan Özbaydar’ın bile “şuur” terimine yüklediği anlam desteklemektedir. Çünkü kaynakçasında yerel veya İslami herhangi bir esere yer vermeyip tamamen Batı kökenli eserlere atıfta bulunan ve “ergen veya ergenlik” terimlerini kullanmak yerine Türkçeye uyarlanmamış Batı kökenli “adolesans ve püberte” kelimelerini kullanmayı tercih eden Özbaydar’ın “şuur” terimini kullanması üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Özbaydar, “şuur” kelimesi yerine “bilinç” ya da “bilinç dışı” gibi terimleri tercih edebilirdi. Çünkü Özbaydar’dan önce “bilinç dışı” terimini Pazarlı’nın Osmanlıca terkipleri çok kullandığı kitabında (bir kez de olsa) geçmiştir. Bu demektir ki “bilinç” ve ondan türeyen “bilinç dışı, bilinç altı” gibi terimlerden haberdar olmadan Pazarlı bu terimleri kullanamaz. Sonuç olarak, Özbaydar isteseydi “şuur” terimi yerine “bilinç” terimini tercih ederdi.

“Şuur” teriminin sadeleştirme hareketlerine karşı direnmesi ve din psikolojisi alanında özel bir yerinin devam ettiğini Armaner’in 1980 basımlı “Din Psikolojisi I” adlı eserinden de anlamaktayız. Çünkü 1980 basımlı Armaner’in kitabında da “şuur” teriminin kullanıldığını görmekteyiz. Armaner “bilinç” terimine daha fazla, “şuur” terimine ise daha az yer verese de “şuur” teriminin din psikolojisi sahasındaki otantikliği 1980’li yıllara kadar devam etmiştir (bkz. Tablo-2). Günümüzde “bilinç” terimi daha sık kullanılsa da “şuur” terimi din psikolojisinin kendi bünyesinde otantik anlamlar yüklediği bir terimdir diyebiliriz.

Araştırmamızın çalışma grubunu oluşturan 5 kitabı yazım amaçları ve kaynakçalarındaki benzerlikler ve farklılıklar açısından da analiz etmeye çalıştık. Buna göre Özbaydar’ın kitabı hariç

diğer tüm kitapların ana hedeflerinin en önemlisi din psikolojisi sahasının gelişmesine katkı sağlamaktır. Özbaydar'ın kitabında böyle bir amaç anlatılmamıştır. Dahası Özbaydar kendisinden önce var olan yerel din psikolojisi kaynaklarının hiçbirinden yararlanmamıştır. Ancak diğer kitaplarda ya önsözünde ya girişinde ya da sonuç kısımlarında din psikolojisi alanına katkı sağlama zikredilmektedir. Sadece din psikolojisi değil din eğitime ya da ilahiyat alanına da katkı sağlamak amaçlanmıştır. Salt bilim yapma amacına ek olarak, din psikolojisini geliştirme ve kabul ettirme ile doğru din eğitimi verilmesi amacını ilahiyat kökenli yazarların kendi üzerlerine bir görev atfetmesi ilk dönem din psikolojisi kitaplarının yazılma amacının birbirine benzediğini düşündürmektedir. Bununla birlikte, kitapların kaynakçalarındaki farklılıklar benzerliklerden daha fazladır. Bu da din psikolojisi alanındaki Batı ve yerel kaynakların zenginliğine işaret ettiği gibi aynı konularda farklı kaynaklar kullanarak benzer konuları anlatırken bile bu kitapların özgün olmayı hedeflediği sonucuna varılmaktadır. Kaynakçalardaki farklılık kitapların bilimsel dilini o dönemin bilimsel dilinden ve yapısından uzak veya anlamsız yapmamıştır kendi içinde kendine has terminoloji üretmeye devam etmiştir.

Alt problemlere verilen cevaplar altında araştırmanın ana problemine de değinilmiştir. Buna göre araştırmamızın ana problemine verilen cevap ise şudur: İlk dönem din psikolojisi kitaplarının çoğunluğunun yazılma amaçlarının benzer olduğu ama kaynakçalarının ise farklı olduğu görülse de *“Türkiye’de yeni kurulan din psikolojisi alanının ilk kitaplarında kullanılan bazı terimlerin, o dönemin dil ve psikoloji bilim diline ve zaman içindeki değişimlerine ayak uydurarak, kendi terminolojik yapısı içinde psikolojinin genel yöntem, hedef ve kurallarına uygun anlamlar yüklenip fikir birliği içinde kullanılması belli bir disipline doğru gittiğini göstermektedir.*

Belli sınırlıkları ve varsayımları olduğundan bu araştırmanın kapsamı dışına çıkamamaktayız. Ancak bundan sonraki yapılacak çalışmalara bazı öneriler ve çalışılacak konular hakkında bazı bilgiler verebiliriz. Mesela bu çalışma bazı terimlerle sınırlı iken bu terimlerin sayı ve çeşitleri artmış halde daha geniş kapsamlı çalışmalar yapılabilir. Bu araştırma ilk dönem din psikolojisi alanında yazılmış kitaplar üzerine iken makaleler üzerine de yapılabilir. Ayrıca din psikolojisinin sadece ilk dönemi değil son dönemlerine kadar genişletilerek belge ve içerik analizleri yapılabilir. Böylece din psikolojisinin kendine özgü kavram haritaları oluşturulabilir hatta din psikolojisi sözlüğü gibi geniş çalışmalara öncülük edilebilir. Daha özel ve dar konu çalışmalarına ise şu tavsiye edilebilir: “Şuur” teriminin son dönemlerde de kullanılıp kullanılmadığı tespit edilerek

2000’li yıllardan sonra da otantikliğinin devam edip etmediğine ilişkin araştırmalar da yapılabilir. Kısacası nitel yönteme dayalı olarak belge ve içerik analizleri yapılarak din psikolojisinin gelişmesine katkı sunulabilir.

Kaynakça

Armaner, N. (1967). **İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi**, (Doktora Tezi). İstanbul: Bilim Eserleri Serisi.

Armaner, N. (1973). **Psikopatolojide Dini Belirtiler**. Ankara: Demirbaş Yayınları. Ayyıldız Matbaası.

Armaner, N. (1980). **Din Psikolojisi I**. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Arslan, Z. (2007). **Dilthey Hermeneutiğinin Oluşumu ve Temel Kavramlar**. Muğla Üniversitesi, SOSBE, Felsefe ABD, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Bailey, K.D. (1982). **Methods Of Social Research, (2. Ed)**. New York: The Free Press.

Budak, S. (2009). **Psikoloji Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Egemen, B.Z. **Din Psikolojisi: Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme**. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Franzosi, R. (2004). “Content Analysis”. Lewis-Beck, M.; A. Bryman ve T. F. Liao. (2004). **The Sage Encyclopedia of Social Science Research Methods**. Sage Publications, ss.: 186-189.

Gönç Şavran, T. (2012). Nicel ve Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri”. **Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Kabaklı, A. (1973). “*Devlet Dili Millet Dili*”. Türk Edebiyatı, 2(19), 7-11.

Karakaş Yıldırım, Ö. ve Özdemir, M. (2020). ““*Türk Dili*” ve “*Türk Edebiyatı*” Dergilerindeki *Dilde Sadeleşme Tartışmaları*”. Turkish Studies-Language-, s.: 15(2), ss.: 753-773.

Koç, M. (2015). “Türkiye’de Din Psikolojisi Çalışmaları (1949-2013) Üzerine Genel Bir Bakış”, Balıkesir İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.: 1, s.: 2, Aralık, ss.: 301-330.

Kuş, E. (2007). “Sosyal Bilim Metodolojisinde Paradigma Dönüşümü ve Psikolojide Nitel Araştırma”, **Türk Psikoloji Yayınları**, c.:10(20), ss.: 19-41.

Kuş, E. (2009). **Nitel-Nitel Araştırma Teknikleri**. Ankara: Anı Yayınları.

Neuman, W. L. (2003). **Social Research Methods, Qualitative and Quantitative Approaches**. Boston: Allyn and Bacon.

Ok, Ü. (2006). “Türkiye’de Din Psikolojisi: Neredeyiz Nereye Gidebiliriz?”, İslami Araştırmalar Dergisi, c.: 19, s.:3, ss.: 441-456.

Öcal, M. (1998). “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.:7, c.:7, ss.: 241-268.

Özbaydarlı, B. (1970). **Din ve Tanrı İnancının Gelişimi Üzerine Bir Araştırma**. İstanbul: Baha Matbaası.

Pazarlı, O. (1968, 1972). **Din Psikolojisi**. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Pickering, J. M. (2004). “Qualitative Content Analysis”, içinde: Lewis-Beck, M.; A. Bryman ve T. F. Liao. (2004). **The Sage Encyclopedi of Social Science Research Methods**. **Safe Publications**, ss.: 564-566.

Sezen, A. ve Yener, İ. (2009). “Türkiye’de Din Psikolojisi Alanında Ulusal Dergilerde Yayınlanmış Makaleler Bibliyografyası (1956-2008)”. Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.: 30, ss.: 103-137.

Suğur, N. (2012). “Sosyolojik Yöntemde Klasik ve Yeni Dönem Tartışmaları”. **Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Uçar, R. ve Sayın, G. (2017). “Türkiye’de Laiklik Tartışmaları Çerçevesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Zorunlu Hale Gelişi ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması”, İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.:8(2), 269-298.

Yıldım, A. ve Şimşek, H. (2018). **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**. Ankara: Seçkin Yayınları.

İnternet Kaynakları

<http://www.osmanlicaturkce.com/?k=Gayr-%C4%B1+me%C5%9Fur&t=%40>

<http://www.osmanlicaturkce.com/?k=%C5%9Fur&t=%40>

<http://www.osmanlicaturkce.com/?k=tahte%C5%9F+%C5%9Fur&t=%40>